

Miroslav Šedivý

Zrod německého nacionalismu

e-verze

Zrod německého nacionalismu

Miroslav Šedivý

Zrod
německého
nacionalismu
(elektronická verze)

Plzeň
2015

Lence

Recenzenti:

prof. PhDr. Dušan Uhlíř, CSc.

doc. PhDr. Jan Županič, Ph.D.

Tato publikace vznikla v rámci Studentského grantového systému *Německé národní hnutí a německý nacionalismus v době předbřeznové* (SGS-2013-005), řešeného na Katedře historických věd FF ZČU v Plzni. Prošla recenzním řízením a její vydání bylo schváleno Vědeckou redakcí Západočeské univerzity v Plzni.

Obrázek na obálce znázorňuje útok německých nacionalistů na strážnici ve Frankfurtu nad Mohanem 3. dubna 1833.

Cover © Miroslava Wiejová, 2015

Typo & Layout © Marie Větrovcová, Libor Benda, 2015

Text © Miroslav Šedivý, 2015

© Západočeská univerzita v Plzni, 2015

ISBN 978-80-261-0543-5

Obsah

Úvod	6
1. Německý národ a říšský patriotismus do zániku Svaté říše římské	12
2. Napoleon	26
3. Osvobozené války	54
4. Vídeňský kongres a Německý spolek	71
5. Organizovaný nacionalismus	94
6. August von Kotzebue	109
7. Třicátá léta	131
8. Rýnská krize	142
9. Čtyřicátá léta	157
Závěr	167
Prameny a literatura	170
Rejstřík	191
O autorovi	195
Summary	196

Úvod

Nacionalismus hrál důležitou roli při formování moderní společnosti a je zcela logické, že v zahraniční i české odborné literatuře mu byla věnována značná pozornost. Je rovněž pochopitelné, že v českém prostředí se historikové soustředili primárně na české národní hnutí a český nacionalismus. Na druhé straně je však pozoruhodné, že u nás dosud nevyšla práce, která by byla věnována vývoji nacionalismu německého, jehož důsledky pro historii českého národa jsou nesporné. Předkládaná práce se proto pokusí alespoň částečně toto opominutí napravit a vysvětlit zrod německého nacionalismu a jeho vývoj až do okamžiku, ve kterém je možné o něm hovořit jako o masovém hnutí.

Ačkoliv v posledních letech bývají mezi odborníky čím dál tím častěji skloňovány pojmy jako „národ“ a „nacionalismus“ i pro období středověku a raného novověku, v této práci bude nacionalismus vnímán jako produkt mladšího období. Ten německý vznikl v prvním desetiletí 19. století a nejpozději do 40. let přerostl v masové hnutí schopné výrazným způsobem promluvit do vývoje střední Evropy. Této době proto bude věnována i hlavní část předkládané knihy, která čtenáře zasvětila do geneze a vývoje německého nacionalismu až do předvečera revolučního roku 1848, což na první pohled může působit poněkud nelogicky, neboť právě v tomto roce se v plné síle ukázal politický potenciál německého nacionalismu, na druhé straně analýza tohoto fenoménu v letech 1848–1849 není pro vysvětlení zvolené problematiky nezbytná a navíc by vydala na samostatnou monografii.

Na tomto místě je rovněž nezbytné uvést, čím tato kniha rozhodně není: dalším teoretickým příspěvkem k dějinám nacionalismu. Důvodem je nejen absence jakékoliv ambice v tomto směru, ale také skutečnost, že české prostředí v tomto ohledu disponuje vlastními vynikajícími odborníky. Z tohoto důvodu v práci chybí mimo jiné samostatná kapitola analyzující pojem nacionalismu a jeho odlišné interpretace v minulosti. Rovněž však není možné popřít, že vymezení tohoto pojmu je naprosto nezbytné, kdykoliv se o nacionalismu hovoří či píše. Snad se čtenář spokojí s konstatováním, že termín nacionalismus bude v této práci používán v neutrální významové rovině, tedy bez pejorativního nádechu, jako synonymum pro národní hnutí s politickým programem, kdy jedním z jeho

požadavků je vytvoření národního státu na území, které tento národ obývá. Výraz Německo pak bude aplikován na teritorium obývané německy hovořícím obyvatelstvem Svaté říše římské národa německého, což po roce 1815 je ekvivalent pro území Německého spolku včetně předlitavské části habsburské monarchie. Geograficky se tedy jedná o území přesahující hranice současné Spolkové republiky Německo. Za Němce bude považován německy hovořící obyvatel takto vymezené oblasti.

Při četbě jakéhokoli textu o německém nacionalismu je nezbytné počítat s tím, že se jedná o téma velmi rozmanité a současně i obtížně uchopitelné. Především je zde problém s kvantitativním hodnocením, který je ostatně spojen s jakýmkoli národním hnutím, protože nikdy není možné určit přesný počet jeho stoupenců. Názory intelektuálů mohly být často nejasné a příslušníci nevzdělaných vrstev většinou po sobě nezanechali žádné písemné prameny, z nichž by se daly zjistit jejich postoje. Právě tato pro historika v pramenech „mlčící většina“ však měla ve sledovaném období zdrcující početní převahu ve společnosti. V německém prostředí je celá záležitost o to komplikovanější, že důležitou roli zde vždy hrál vztah k rodnému státu, například Bavorsku či Sasku. Mnohdy vedl k dvojí loajalitě, k zemi původu a Německu, což ztěžuje rozšifrování postojů jedince, jehož případná slova o německé vzájemnosti se často týkala nikoliv politické, nýbrž pouze kulturní jednoty. Mnozí uvažovali primárně v intencích nikoliv německého, ale bavorského či saského národa. Tuto skutečnost je nezbytné mít neustále na paměti.

Analýzu německého nacionalismu ztěžuje i skutečnost, že se během zkoumaného období vyvíjel a v pozdějším období své existence, kdy získal masovou podporu napříč celým Německem a všemi společenskými třídami, se již nejednalo o názorově zcela homogenní hnutí. Navíc původně převážně romantický nacionalismus období napoleonských válek a prvních poválečných let se svým obsahem značně lišil od nacionalismu 30. a 40. let, který byl spojen se silícím liberálním a demokratickým hnutím. Toto konstatování nemá nic společného s tradičním diachronním způsobem hodnocení nacionalismu, dle kterého se mělo zprvu jednat o pokrokové hnutí, aby později zdegenerovalo a dalo průchod všem svým negativním rysům. Při bližším pohledu na ten německý před rokem 1848 se totiž historikovi naskytne zcela odlišný pohled. Již na počátku 19. století, kdy došlo k politizaci německého národního hnutí, zde byly jasně patrné velmi negativní rysy, jako například xenofobie, šovinismus, pře-

hnaná láska ke středověku či dokonce antisemitismus. A byly nesporně proklamovány hlasitěji než požadavky na politickou liberalizaci, jejímiž nositeli nebyli před rokem 1815 či bezprostředně po něm ani tak němečtí nacionalisté jako ti, kteří svoji lojalitu prokazovali k některému z německých států. Negativní stránky se v rámci německého nacionalismu projevovaly s různou intenzitou po celé sledované období, ovšem čím více byly jeho myšlenky přejímány liberály a demokraty, pro které se tato kolektivní ideologie stala primárně prostředkem k prosazení politických změn, tím častěji se nacionalismus stával skutečnou modernizační silou.

Z předchozího odstavce je zřejmé, že v této práci nebudou zamlčeny stinné stránky německého nacionalismu. Učiním tak v rozporu s tvrzením některých českých historiků, že jejich akcentování již není nutné. Tento názor nesdílím, protože jsem přesvědčen, že nedostatečné zdůrazňování jeho negativních projevů má za následek poněkud jednostranný pohled nejen na tento fenomén, ale také na celé zkoumané období. Jestliže v zahraničí již v tomto ohledu došlo k velmi pozitivnímu posunu, relativně malý zájem českých historiků o toto téma a události z let 1815–1848 umožnil, aby v české kotlině přetrvaly do dnešních dnů mnohé mýty a zažitá klišé. Za všechny je nutné uvést hodnocení Německého spolku jako anachronistického opatření jdoucího proti proudu času či neustálé označování německého spisovatele a dramatika Augusta von Kotzebue, jenž hlasitě kritizoval myšlenky německých nacionalistů, za reakcionáře a ruského špiona. Po vyvrácení těchto hluboce zakořeněných a mylných tvrzení se naskytne nejen poněkud odlišný pohled na německé národní hnutí, ale také na dané období. Tato kniha se v následujících kapitolách pokusí zprostředkovat obojí a německý nacionalismus v ní nebude pouze objektem zájmu, ale také prostředkem k přehodnocení mnohdy černo-bílého výkladu událostí první poloviny 19. století.

V první kapitole bude analyzováno německé národní hnutí druhé poloviny 18. století, z něhož později vzešel německý nacionalismus. Jednalo se o proces, který je možné označit za národní obrození. Projevoval se v kulturní rovině, a to například zvýšeným zájmem o německý jazyk, literaturu a divadlo. Současně zde bude vysvětlena situace ve Svaté říši římské v posledních desetiletích její existence.

Druhá kapitola bude věnována vlivu Napoleonovy nadvlády nad střední Evropou na politizaci německého národního hnutí. Někteří vzdě-

lanci, nespokojení s francouzskou dominancí a toužící se jí zbavit, nyní našli východisko v národě, nikoliv však národě saském či bavorském, nýbrž německém; nikoliv ve vládnoucím říšském národě, ale ve společenství lidí různých společenských vrstev. Budoucnost tohoto národa, tedy boj o zachování německého jazyka, kultury a tradic, které považovali za ohrožené francouzskou nadvládou, se stala primárním cílem jejich činnosti a smyslem jejich existence. Nikoliv tedy ve jménu vládce, církve či říše, nýbrž národa měl být veden boj proti Napoleonovi. A právě díky tomuto jasně definovanému nepříteli národní hnutí nyní získalo politický program, který mu v 18. století chyběl. Současně s tímto požadavkem na zbavení Německa Napoleonova dohledu byla spojena i otázka budoucnosti středoevropského prostoru po dosažení tohoto cíle a již před rokem 1813 se objevily plány, byť do značné míry velmi mlhavé, na vytvoření německého národního státu.

Třetí kapitola se zaměří na problematiku takzvaných osvobozenec-kých válek proti Napoleonovi z let 1813–1815. Dříve byl jejich průběh interpretován historiky jako vzednutí velké vlastenecké vlny napříč celým Německem a všemi společenskými skupinami a jejich společným bojem za svobodu Německa, dokonce za německý národní stát. Jak bude prokázáno, tento výklad osvobozenec-kých válek však má jen málo společného s realitou. Aktivní participace v boji proti napoleonské Francii se týkala jen malého počtu německy hovořících obyvatel střední Evropy, kteří navíc většinou nebojovali za německý národní stát, ale ze zcela odlišných důvodů. Německý nacionalismus byl v tomto období stále doménou především velmi málo početné skupiny vzdělanců.

Další část této publikace bude věnována vzniku Německého spolku na Vídeňském kongresu. Jestliže dříve byl tento nadstátní útvar považován za plod zpátečnictví vládnoucích elit odmítaný trpící většinou, pak dnes je vnímán zcela odlišně. Německý spolek odpovídal touze evropských velmocí zachovat mír, tradicím zaniklé říše i různorodým výzvám své doby a pro drtivou většinu Němců byl zcela přijatelný. Německý národní stát v podobě, v jaké vznikl v roce 1871, rozhodně nebyl nevyhnutelným a jediným řešením německé otázky.

V páté kapitole je pozornost věnována vlastenecky orientovaným spolkům, které byly aktivní ve formování a šíření národních idejí od sklonku napoleonských válek. Jednalo se především o německé společnosti, tělovýchovné hnutí turnerů a studentské hnutí buršenshaftů. Na-

vzdory brzkému zákazu jejich činnosti ze strany německých vlád byl jejich význam pro německý nacionalismus nesporný.

V následující kapitole budou vysvětleny příčiny a důsledky zavraždění německého literáta a dramatika Augusta von Kotzebue mladým studentem Karlem Ludwigem Sandem. Po dlouhou dobu byla celá událost vnímána jako vznešená oběť národu ze strany mladíka, jehož čin na údajném reakcionáři a ruském špionovi byl morálně obhajitelný. Ve skutečnosti se jednalo o útok fanatika na muže, který nebyl ani reakcionářem, ani ruským špionem a jehož názory byly v mnohém ohledu daleko modernější a v dnešní době akceptovatelnější než dogmata německých nacionalistů. Motivy vedoucí k tomuto zločinu odhalují stinné stránky německého nacionalismu.

Sedmá kapitola analyzuje důsledky červencové revoluce ve Francii roku 1830 pro vývoj německého nacionalismu a především poukazuje na jeho úzkou provázanost s jihoněmeckým liberálním a demokratickým hnutím ve 30. letech 19. století. Právě v tomto desetiletí došlo k nezpochybnitelnému propojení národních a politicky progresivních myšlenek, díky čemuž se německý nacionalismus stal modernizující silou.

Předposlední kapitola je věnována takzvané Rýnské krizi z roku 1840, kdy se v reakci na hlasitě proklamovaný požadavek Francouzů na zábor některých levobřežních porýnských oblastí vzedmula v Německu vlna protifrancouzských nálad podobných těm, které se objevily již za osvobozeneckých válek. Dle rozšířeného výkladu byla tato krize klíčovým všenárodním prožitkem důležitým pro přerod německého nacionalismu v masové hnutí. Jak však bude vysvětleno, toto téma je stále zpracováno historiky příliš málo na tak dalekosáhlé tvrzení a těch málo studií, které k němu dosud vznikly, dokazují problematičnost výše uvedené interpretace.

Devátá a současně závěrečná kapitola této knihy zavede čtenáře až na pokraj revolučního roku 1848, kdy německý nacionalismus již bezesporu byl masovým hnutím. Jeho příslušníci se nacházeli v celém Německu i ve všech společenských vrstvách a jejich počet se pohyboval přinejmenším v řádu statisíců. Ze záležitosti málo početné vzdělané elity na počátku 19. století se německý nacionalismus konečně transformoval v rozsáhlý politický proud schopný změnit tvář střední Evropy.

Předložená monografie by v této podobě nemohla vzniknout bez pomoci a cenných rad celé řady institucí i jednotlivců. Rád bych proto

využil příležitosti k poděkování nejen Západočeské univerzitě, která financovala její vydání, ale také osobnostem, které svým dílem přispěly k sepsání tohoto textu. Svoji vděčnost musím vyjádřit především vedoucímu Katedry historických věd FF ZČU profesoru Ivu Budilovi za neutuchající podporu mé dosavadní pedagogické i vědecké činnosti, profesoru Aleši Skřivanovi za jeho mnohaleté odborné vedení a profesoru Karlu Vocelkovi za pomoc s realizací mého výzkumu ve Vídni. Za cenné rady patří můj vřelý dík profesorům Robertu D. Billingerovi Jr., Jamesi M. Brophymu, Wolfu D. Grunerovi, Wolframu Siemannovi, Dušanu Uhlířovi a docentu Janu Županičovi. Speciální místo zde musím vyhradit svým dvěma mimořádně pilným a talentovaným diplomantům, kteří se podíleli na projektu, v jehož rámci tato kniha vznikla: slečně Barboře Pásztorové a panu Milanu Bočkovi. V neposlední řadě bych rád poděkoval své rodině a především manželce Lence za podporu i trpělivost, bez nichž bych se neobešel. Snad není třeba dodávat, že i když mnoho lidí přispělo svojí radou ke vzniku této práce, zodpovědnost za všechny chyby a nedostatky padá pouze a jen na moji hlavu.

1. kapitola

Německý národ a říšský patriotismus do zániku Svaté říše římské

Neexistence německého národního státu na počátku 19. století měla hluboké historické kořeny. Teritoriální roztržitost a etnická různorodost Svaté říše římské neumožnila transformaci tohoto svazku fakticky suverénních území v národní stát typu Francie či Anglie. Jednak na jejím území žily i neněmecké národy, jednak vládnoucí říšská knížata neměla na vytvoření jednotného státu zájem, protože takový krok by logicky vedl k omezení jejich vlastní moci. Centralizační snahy navíc od doby reformace ztěžovalo náboženské rozštěpení říše.

Dlouho dokonce neexistoval ani německý národ v moderním slova smyslu. Termín „národ“ se sice vyskytoval již ve středověku, ale nezahrnoval všechny obyvatele určité etnické skupiny či státu, ale pouze jeho urozenou vládnoucí vrstvu. Ve Svaté říši tvořily tento národ na říšském sněmu zastoupené stavy říše: kurfiřti, knížata, říšská hrabata, říšští preláti a říšská města. K tomuto národu byli počítáni i na sněmu nereprezentovaní říšští rytíři. Jestliže na sklonku 15. století získala Svatá říše římská přídomek národa německého, pak za tento národ nebylo považováno veškeré německy hovořící obyvatelstvo žijící na území, která byla od vrcholného středověku označována jako německá, ale pouze výše uvedená elita účastníci se politického rozhodování. Tento privilegovaný národ přijal přídomek německý jako způsob vymezení se vůči papeži či císaři při hájení říšských, tedy německých, zájmů. Pojem německý národ tak na počátku novověku označoval v politickém slova smyslu opozici, která směřovala proti univerzální moci císaře a papeže.¹

Již na sklonku 15. století se objevili humanisté, kteří považovali národ za nadstavovské společenství a sami sebe počítali mezi jeho příslušníky, ovšem toto hnutí bylo omezené na velmi málo početný okruh neuroze-

---

¹CONZE, Werner, »Deutschland« und »deutsche Nation« als historische Begriffe. In: BOSCH, Otto, SHEEHAN, James J. (ed.), *Die Rolle der Nation in der deutschen Geschichte und Gegenwart*, Berlin 1985, s. 25–27; DANN, Otto, *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770–1990*, München 1996, s. 32; SCHULZE, Hagen, *Stát a národ v evropských dějinách*, Praha 2003, s. 127–128.

ných vzdělanců a trvalo jen velmi krátce.² Stavovské vnímání národa tak přetrvalo až do 18. století, kdy se o slovo přihlásily další generace vzdělanců, tentokrát již daleko početnější a sebevědomější. Profesoři, učitelé, vzdělaní úředníci, pastoři, intelektuálové, umělci, vydavatelé, knihkupci, lékaři či notáři začali díky svému vzdělání a myšlenkám osvícenství považovat zažitý stavovský řád za zastaralý a omezující jejich vlastní společenský vzestup. Této profesně velmi různorodé společenské vrstvě neumožnil kariérní vzestup původ, nýbrž vlastní schopnosti. Pojátkem jejich členů pak bylo vědomí příslušnosti k německé kultuře, která jim byla společná a skrze niž se mohli vymezit vůči vládnoucí aristokracii, na jejichž dvorech převládala francouzská kultura. Dominance francouzského jazyka, literatury, divadla a etikety v této vyšší společnosti vedla k tomu, že francouzská kultura byla považována za kulturu šlechty. Ta naopak považovala tu německou za méněcennou a odpírala jejím zástupcům stejné společenské uznání, jaké poskytovala například francouzským hudebníkům, divadelníkům, spisovatelům a učencům. Případ archeologa a antikváře Johanna Joachima Winckelmannna, který se ucházel o místo knihovníka u pruského krále Fridricha II. Velikého a byla mu nabídnuta jen polovina žádaného platu s vysvětlením, že pro Němce je to dostatečné, nebyl ničím neobvyklým. Logickým důsledkem byl vznik pocitu sounáležitosti mezi německými vzdělanci, kteří byli spojeni svojí inklinací k německé kultuře a odmítáním hegemonie té francouzské, jejíž prosazování aristokracií omezovalo jejich vlastní společenské a ekonomické ambice. Tato sounáležitost překračovala hranice jednotlivých německých států a formovala vlastní národní vědomí německého vzdělaného měšťanstva. V tomto kulturním vymezení získala německá vzdělaná elita 18. století svoji národní identitu. Na základě prosazování německé kultury a skrze kritiku té francouzské tak v Německu vedle privilegovaného říšského národa vznikl německý kulturní národ.³

---

²FUNK, Albert, *Föderalismus in Deutschland. Vom Fürstenbund zur Bundesrepublik*, Bonn 2010, s. 72; HARDTWIG, Wolfgang, *Vom Elitebewußtsein zur Massenbewegung. Frühformen des Nationalismus in Deutschland 1500–1840*. In: HARDTWIG, Wolfgang (ed.), *Nationalismus und Bürgerkultur in Deutschland 1500–1914*, Göttingen 1994, s. 39.

³ECHTERNKAMP, Jörg, *Der Aufstieg des deutschen Nationalismus (1770–1840)*, Frankfurt am Main 1998, s. 108–109; SCHULZE, Hagen, *Die deutsche Nationalbewegung bis zur Reichseinigung*. In: BOSCH, Otto, SHEEHAN, James J. (ed.), *Die Rolle der Nation in der deutschen Geschichte und Gegenwart*, Berlin 1985, s. 87–

Nejdůležitějším poutem vzdělaných vrstev byl německý jazyk, který hrál při utváření národního vědomí klíčovou roli, byť je nanejvýš obtížné hovořit o jednom německém jazyce. Na konci 18. století byla spisovná němčina ještě málo rozšířená a nestandardizovaná. Bylo zde mnoho německých dialektů, které ztěžovaly dorozumění obyvatel různých německých zemí. Švábské psané nářečí bylo například v Hamburku nesrozumitelné a rakouský pravopis připadal Sasovi obskurní.⁴

Jednotná spisovná němčina se začala utvářet až s postupným prosazováním hornoněmeckého jazyka mezi vzdělanci. K jeho šíření přispěl překlad Bible Martinem Lutherem v tomto dialektu, rozvoj knihtisku od 16. století, zakládání jazykových společností v 17. století a německých společností v první polovině 18. století. Členy těchto organizací spojoval zájem o německý jazyk a snahy o jeho prosazení jako jazyka vzdělanců, v případě německých společností lze také vysledovat pokusy o zrovnoprávnění němčiny s francouzštinou a s tím spojené preferování německé literatury. Úsilí o vytlačování cizích jazyků z převážně německy hovořícího prostředí slavilo první úspěchy již v průběhu první poloviny 18. století. S němčinou tehdy čím dál tím častěji přicházeli do kontaktu vzdělanci v univerzitních posluchárnách, kde ji profesori stále více upřednostňovali před latinou.⁵

Skutečné vítězství však záviselo na tom, zda se zainteresované málo početné skupině učenců podaří přesvědčit příslušníky střední třídy, že němčina je skutečným kulturním jazykem, který potřebuje jen jistá vylepšení, aby mohl nahradit francouzštinu. Toho však nebylo možné dosáhnout pouze slovníky či naučnými spisy, ale bylo nutné, aby německý jazyk byl běžně používán v literatuře a dramatu a současně aby vzniklo dostatečně početné publikum, jehož zájem by vytvořil rentabilní trh nejen pro překlady zahraniční literatury, ale také pro německé autory vydávající díla v rodném jazyce. Obojího se podařilo dosáhnout ve druhé polovině 18. století, kdy na jedné straně získali popularitu spisovatelé hnutí Bouře a vzdor (*Sturm und Drang*), na straně druhé zájem pří-

---

88; DANN, *Nation und Nationalismus*, s. 55.

⁴ECHTERNKAMP, s. 43.

⁵ROGOSCH, Detlef, Das Heilige Römische Reich Deutscher Nation und die Entstehung des deutschen Nationalgefühls. In: ZIMMERMANN, Heiner (ed.), *Die Entstehung der Nationalbewegung in Europa 1750–1849*, Berlin 1993, s. 17; HARDTWIG, *Vom Elitebewußtsein zur Massenbewegung*, s. 40–45.

slušníků vzdělané střední třídy vytvořil dostatečně silnou poptávku po německé literatuře a divadle.⁶

Pokud jde o knižní produkci v německém jazyce, pak je nutné uvědomit si dva problémy, které brzdily její rozvoj. Zaprvé dlouho neexistoval jednotný trh, protože ten byl teritoriálně fragmentován a soustředil se především kolem univerzitních měst, která se stala centry činnosti vzdělané buržoazie a nikoliv náhodou na počátku 19. století také německých nacionalistů. Zadruhé navzdory školským reformám jednotlivých německých států 18. století a existenci 38 německých univerzit v roce 1789 stále panovala mezi Němci značná negramotnost.⁷ Tyto překážky se však podařilo postupně překonávat. Rozsáhlé změny ve vzdělávacím procesu vedly od 70. let do konce 18. století ke zdvojnásobení počtu gramotné mužské populace, a to na 25 procent. Ve stejném období také vzrostla produkce knih trojnásobně a počet vydavatelství se jen v letech 1790–1800 zvýšil o 25 procent na přibližně 500.⁸ Zájem o původní německou literaturu lze také vyčíst z jejího rostoucího zastoupení na lipských velikonočních trzích v letech 1775 až 1805, kdy se její podíl na nabízené knižní produkci zvedl z 67,6 na 83,2 procent.⁹

Pro šíření německé literatury byly důležité vědecké společnosti, profesní organizace a především čtenářské společnosti, kterých na konci 18. století existovalo více jak 400. Jejich členové díky nim měli přístup ke knihám s velmi různorodým obsahem, nejoblíbenější však mezi nimi byla periodika, která se věnovala aktuálnímu dění a osvícenským tématům. Ostatně nejen šíření knih, ale také tiskovin hrálo důležitou roli v uvědomování si jazykové a národní svébytnosti.¹⁰ Ve druhé polovině 18. století došlo k nárůstu produkce časopisů a novin, z nichž řada měla v názvu slovo „německý“. Počet deníků s nákladem 600–700 výtisků se pohyboval v rozmezí 200 až 250 titulů.¹¹

---

⁶CHAMBERS, W. W., Language and Nationality in German Pre-Romantic and Romantic Thought. In: *Modern Language Review* 41, 1946, 4, s. 387; THIESSOVÁ, Anne-Marie, *Vytváření národních identit v Evropě 18. až 20. století*, Brno 2007, s. 62.

⁷SCHULZE, Hagen, *Der Weg zum Nationalstaat. Die deutsche Nationalbewegung vom 18. Jahrhundert bis zur Reichsgründung*, München 1997, s. 61.

⁸ECHTERNKAMP, s. 48.

⁹Tamtéž, s. 123.

¹⁰SHEEHAN, James J., *German Liberalism in the Nineteenth Century*, Chicago, London 1983, s. 7.

Na základě výše uvedených faktů je možné souhlasit se spisovatelem Johannem Wolfgangem von Goethe, jenž prohlásil, že německé hnutí druhé poloviny 18. století bylo literární revolucí. Na jeho konci mohli vzdělanci oprávněně tvrdit, že patří do kulturního společenství, které přesahovalo hranice jejich rodných krajů. Slovy právníka a historika Justuse Mösera měli tehdy všichni Němci jednu „literární vlast“.¹²

V souvislosti s propagací německého jazyka je nutné mít na paměti, že k ní docházelo i v divadle. To bylo vedle literatury dalším důležitým médiem, skrze které bylo možné promlouvat k německému publiku. A i zde mělo nepřátelství k cizím elementům ryze praktický důvod: Německé divadelní skupiny získaly díky národní rétorice zbraň v konkurenčním boji s francouzskými a italskými soubory. S touto touhou po ovládnutí divadelního trhu pak byly spojeny snahy o vybudování národních divadel, ve kterých by německé hry hráli němečtí herci. I na tomto poli dosáhlo národní hnutí ve druhé polovině 18. století významných vítězství. V roce 1776 císař Josef II. odstranil od vídeňského dvora italský balet a operu a předal Burgtheater německým hercům, o tři roky později bylo v Mannheimu založeno německé Národní divadlo a v roce 1796 získalo Královské národní divadlo v Berlíně německý impuls díky jmenování dramatika Augusta Wilhelma Ifflanda ředitelem.¹³

Pro obranu národní kultury nebyla důležitá pouze forma, ale také obsah. Z tohoto důvodu byl čím dál tím větší důraz kladen na zpracování „národní“ látky a ke slovu se již ve druhé polovině 18. století dostávalo dějepisectví. To se projevilo nejen v upřednostňování témat z germánské mytologie a německých středověkých dějin, ale také v hledání vhodného národního hrdiny, který by se stal hlavní postavou románů, básní a divadelních her. Jestliže pro období antiky se již v tomto období začal prosazovat saský náčelník Arminius, nyní většinou známý jako Hermann, pak pro novější období vyvstal zásadní problém neexistence historické postavy bezvýhradně ideální pro rodící se národní hnutí. Karel Veliký nebyl vhodným kandidátem kvůli svým válkám proti Sasům, Johannes Gutenberg nebyl biograficky dobře uchopitelný, Gottfried Wilhelm Leib-

---

¹¹ECHTERNKAMP, s. 48.

¹²SHEEHAN, James J., *Der Ausklang des alten Reiches. Deutschland seit dem Ende des Siebenjährigen Krieges bis zur gescheiterten Revolution 1763 bis 1850*, Berlin 1994, s. 159.

¹³ECHTERNKAMP, s. 118.

niz se jako latinsky a francouzsky hovořící dvorní učitel také nehodil. Fridrich II. Veliký byl jistou dobu oblíben, ale nejpozději na počátku 90. let stanul v centru kritiky pro svoji náklonnost k francouzštině a pohrdání němčinou. Martin Luther byl relativně oblíbený a často dokonce prezentován jako pionýr osvícenství, ovšem negativem byla jeho zodpovědnost za náboženské rozštěpení Němců. Proto hledání nezpochybnitelného velkého národního velikána pro období středověku a novověku a současně vhodného k literárnímu zpracování bylo neúspěšné. Jeho absence dokonce přiměla filozofa Johanna Gottfrieda Herdera k tomuto prohlášení: „Německo nemá žádné dostatečně známé hrdiny.“¹⁴

Rozmach německé literatury a divadla živil představu o německé kulturní vzájemnosti a utvářel estetické normy, které byly vydávány za národní. Hranice jednotlivých německých států nemohly v tomto případě zabránit, aby se mezi vzdělanci utvářel jednotný národní názor a vkus a aby jazyková otázka na konci 18. století nerezonovala mezi širší vzdělanou veřejností. K rostoucímu zájmu o jazyk přispělo i dílo osobnosti, která měla zcela mimořádný význam pro velmi specifické vnímání jazyka a současně i chápání smyslu existence národa v německém národním hnutí, Johanna Gottfrieda Herdera, preromantického konzistorního rady ve Výmaru a mimo jiné autora děl *Ještě jedna filozofie dějin ke vzdělání lidstva* (*Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*) a *Myšlenky k filozofii dějin lidstva* (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*). Dle jeho názoru byl národ výtvořem Božím, jeho vývoj pak součástí Božího plánu a seberealizace národa a určení si vlastního osudu smyslem dějin. Tento cíl však dle Herdera nebyl politický, tedy nespočíval ve vytvoření národního státu. On sám byl nepřitelem centralizace a byl přesvědčen, že německý národ by neměl být svázán politickým poutem, protože to neodpovídalo jeho charakteru.¹⁵ Jím proklamovaný cíl byl ryze duchovní a kulturní povahy. Význam Herderova učení tak spočíval jednak v hodnotě, kterou přikládal samotné existenci národa, jednak významu jazyka, který považoval za hlavní vodítko při identifikaci a rozlišování jednotlivých národů, poeticky řečeno za odraz jejich svébytné duše.¹⁶ Odkrývání podstaty národa skrze studium jazyka se u Herdera projevilo především ve studiu lidové poezie.

¹⁴Tamtéž, s. 122.

¹⁵CRAIG, Gordon A., *Über die Deutschen*, München 1991, s. 36.

¹⁶SCHULZE, *Stát a národ*, s. 157.

Na tomto poli se Herder proslavil vydáním shromážděných lidových písní různých národů *Lidové písně (Volkslieder)*, po jeho smrti vydanými pod názvem *Hlasy národů v písních (Stimmen der Völker in Liedern)*.¹⁷

Apolitické vnímání národa v případě Herdera bylo typické pro celé německé národní hnutí druhé poloviny 18. století. Tato apolitičnost neznamovala, že by se vzdělanci nezajímali o veřejné dění, právě naopak mu věnovali značnou pozornost a debatovali o významných událostech své doby v novinách, literárních klubech či kavárnách. K národu se však hlásili jako k jazykovému a kulturnímu společenství, jejich cílem byla jeho kulturní výchova, nespojovali s ním jakýkoliv politický program a již vůbec ne požadavek vytvoření národního státu. Takový program spojený s národní argumentací zcela chyběl i v jejich vymezování se vůči vládnoucí šlechtě. Vzdělanci jen zřídka otevřeně kritizovali panovníky a aristokracii v jednotlivých německých státech, na kterých byli často osobně finančně závislí a spojovali s nimi svoji budoucnost. Kulturně a literárně se cítili být Němci, aniž by však porušili loajalitu ke svému legitimnímu vládci.¹⁸

V apolitičnosti německého národního hnutí 18. století hrál významnou roli velmi rozšířený silný vztah k rodnému státu, například Bavorsku či Sasku. Jak v roce 1773 prohlásil spisovatel Christoph Martin Wieland, „německý národ není vlastně jeden národ, ale shluk mnoha národů“.¹⁹ Když někdo hovořil o vlasti a národě, pak mohl mít na mysli Německo či vlastní stát anebo oboje najednou. Dalším důvodem absence touhy po realizaci německého národního státu byla existence říše, která byla, navzdory svým nedostatkům a přítomnosti neněmeckých etnik, Němci považována za jejich tradiční politický útvar vhodný k rozvoji německého národa. Politizace národního hnutí tak nebyla nutná a do konce její existence nebyla otázka vytvoření národního státu vůbec vznesena.²⁰

Německé národní hnutí 18. století nebylo politicky spojeno ani s říší, jejíž budoucnost byla námětem diskusí říšských patriotů. Ti sice často byli i stoupenci německého kulturního obrození, jejich názory na fungování říše a její případnou reformu však nevyvěraly z jejich národního

¹⁷Tamtéž, s. 163.

¹⁸SHEEHAN, *Der Ausklang des alten Reiches*, s. 343; SCHULZE, *Die deutsche Nationalbewegung bis zur Reichseinigung*, s. 89.

¹⁹DANN, *Nation und Nationalismus*, s. 51.

²⁰CONZE, »*Deutschland*« und »*deutsche Nation*«, s. 29–30.

vědomí. Na tomto místě je nutné zdůraznit, že národní hnutí či pozdější nacionalismus nebyly ekvivalenty patriotismu. Ten má s nacionalismem společné to, že v popředí zájmu nestojí jednotlivec či určitá zájmová skupina, ale společnost jako celek. Ovšem patrioti svoji loajalitu nevztahují k národu, nýbrž k určitému státoprávnímu celku a jeho teritoriu.

Podobně jako příslušnost k národu byl i patriotismus dlouhou dobu výsadní doménou vládnoucích elit, které byly skrze práva a povinnosti úzce spojeny s osudem vlastní země. Teprve v 18. století získal své stoupence i mezi vzdělanci, čímž se tato neurozená skupina sociálně angažovaných občanů začala domáhat odpovědnosti za budoucnost vlasti a byla ochotna zasadit se o její blaho. Nejdříve se jejich patriotismus orientoval na jeden stát, později i na celou říši. Zemský i říšský patriotismus však často existovaly vedle sebe a patriotismus k jednomu německému státu nevyklučoval paralelní náklonnost k celé říši.²¹

Celou situaci navíc komplikuje skutečnost, že termín říše se často užíval v národním diskursu, protože, jak již bylo uvedeno výše, pro řadu vzdělců tento nadstátní útvar nabízel ideální prostředí k rozvoji německého národa při zachování jeho různorodosti. Na druhé straně argumentace německým národem nejednou zazněla v patriotických výzvěch k loajalitě vůči říši. Pojem německý se tak mohl vztahovat jak k obyvatelům říše, tak i národu. Na sklonku 18. století bylo toto prolínání pojmů německý, říše či národ (*Volk* i *Nation*) neustále silnější, neboť když patrioti hovořili o reformě říše, spojovali s ní i blaho německého národa a někdy také vytvoření občanské společnosti.²² Proto nemůže čtenáře překvapit slovník, který mladý Hegel v roce 1802 použil v reakci na neutěšený stav říše, když prohlásil, že „Německo jako nezávislý stát a německý národ (*Nation*) i jako lid (*Volk*) zcela zahynou“.²³

Čím dál tím častější prolínání výrazů „národ“ a „říše“ s blížícím se koncem 18. století v žádném případě neznačilo genezi nacionalismu, který by byl vztahován k německému národu a současně i říši jako předstupni národního státu. Když v reakci na Velkou francouzskou revoluci došlo v 90. letech v Německu k zintenzivnění diskuse o případných politických

---

²¹WEICHLIN, Siegfried, *Nationalbewegungen und Nationalismus in Europa*, Darmstadt 2006, s. 69.

²²ROGOSCH, s. 19.

²³CONZE, Werner, *Die deutsche Nation. Ergebnis der Geschichte*, Göttingen 1963, s. 35.